

Волобуєва О.О.

*кандидат юридичних наук, професор,
професор*

*Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-8601-4344>*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнім насильством визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи нинішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи в шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [1].

Важливого значення для розслідування даного кримінального правопорушення набуває його криміналістична характеристика, адже дозволяє удосконалити методику розслідування домашнього насильства, з'ясувати механізм вчинення кримінального правопорушення. Тому логічним і таким, що послідовно узгоджується з положеннями науки криміналістики, видається першочергове формування криміналістичної характеристики домашнього насильства як елементу майбутньої методики розслідування цих кримінальних правопорушень. Базова методика розслідування домашнього насильства повинна включати напрацювання теоретичних основ криміналістичної характеристики даних кримінальних правопорушень.

Першим етапом таких напрацювань має бути їх криміналістична класифікація. В основі системи класифікації домашнього насильства повинна лежати система ознак, що виокремлюється у криміналістичній характеристиці аналізованих кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми запобігання та протидії домашньому насильству досліджувалися в працях багатьох учених, зокрема таких, як Н. М. Ахтирська, А. Б. Блага, О. В. Бойко, Т. Р. Гуменникова, М. В. Євсюкова, М. О. Качинська, Н. В. Коломоєць, Т. П. Матюшкова, А. С. Метіль, С. О. Павлиш, Г. О. Христова, О. А. Шаповалова й інші. Проте більшість наукових напрацювань належать до характеристики домашнього насильства у кримінально-правовому, адміністративно-правовому аспекті. Однак не здійснювалися комплексні наукові дослідження засад та особливостей криміналістичної класифікації домашнього насильства.

Метою статті є обґрунтування перспективності побудови системи ознак домашнього насильства шляхом їх криміналістичної класифікації за визначеними критеріями для формування окремої криміналістичної методики розслідування домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначила О. В. Пчеліна, під час здійснення криміналістичної класифікації з метою формування відповідної криміналістичної методики необхідно насамперед звернути увагу

на розуміння домашнього насильства, а саме його форми й жертви (осіб, які страждають від насильства). Указані характеристики домашнього насильства слід обрати як критерії його криміналістичної класифікації [2, с. 331].

Основою криміналістичної класифікації домашнього насильства є дві самостійні групи ознак: 1) ознаки механізму кримінального правопорушення та 2) ознаки діяльності щодо їх виявлення, розкриття та розслідування.

Перш за все зупинимось на характеристиці ознак *механізму* домашнього насильства. За ознаками механізму вчинення кримінального правопорушення домашнє насильство поділяється на: 1) залежно від виду насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне; 2) залежно від наслідків застосування насильства: умисне вбивство, вбивство через неосторожність, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, побої і мордування, завдання удару, інші види фізичного насильства.

За ознаками знярядь, що використовуються при вчиненні домашнього насильства, аналізовані кримінальні правопорушення можуть поділятися на такі групи: із застосуванням вогнепальної зброї; із застосуванням вибухових речовин; із застосуванням кинджалів, фінських ножів, кастетів чи іншої холодної зброї; із застосуванням побутових предметів, що були «під рукою»; без застосування знярядь вчинення кримінального правопорушення (нанесення ударів руками, ногами, зв'язування, згвалтування, сексуальне насильство тощо); із застосуванням води (утоплення); із застосуванням прийомів здушування ший; скидання з висоти; підпал; із застосуванням психічного насильства тощо.

Типові відомості про спосіб вчинення кримінального правопорушення виокремлюється переважною більшістю вчених-криміналістів і визначаються як основний елемент криміналістичної характеристики. За ознакою структури способу домашнє насильство поділяється на:

– повна структура, коли має місце готування, вчинення і приховування домашнього насильства;

– не повна структура домашнього насильства, яке вчиняється без підготовки та (або) без приховування.

Найчастіше при вчиненні домашнього насильства етап підготовки відсутній, тобто дане кримінальне правопорушення вчиняється спонтанно, у результаті розвитку конфліктної ситуації в сім'ї.

Приховування домашнього насильства в сім'ї є характерним елементом способу його вчинення. Через це науковці постійно вказують на високий рівень латентності даного кримінального правопорушення [3, с. 201]. Однак сьогодні можна констатувати збільшення кількості випадків звернення потерпілих до правоохоронних органів. Так, за даними Офісу Генерального прокурора, у 2020 році обліковано 2 212 кримінальних правопорушень за ст. 126-1 КК України, у 2021 році – 2 431 випадків [4].

Окремої уваги заслугоує аналіз ознак процесу вчинення кримінального правопорушення. Не є домашнім насильством одичне кримінальне правопорушення, що є результатом захисних дій зі сторони особи, щодо якої застосовувалось систематичне приниження, насильство тощо з боку іншого члена сім'ї. Домашнє насильство – це умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо інших членів сім'ї. Ключовим моментом при розслідуванні домашнього насильства є встановлення факту, що це не одичне застосування фізичного насильства або випадковий інцидент, хоча такі випадки можуть трапитись і вони також будуть оцінюватись правоохоронними органами, якщо будуть містити ознаки складу іншого кримінального правопорушення.

Слід звернути увагу на встановлення факту систематичності вчинення домашнього насильства. Як слушно зауважують дослідники, відсутність єдиного підходу до розуміння поняття «систематичність» домашнього насильства призводить до неефективного застосування статті 126-1 КК України, яка була спеціально розроблена для крими-

налізації домашнього насильства, яке має ознаки повторюваності, складається з окремих епізодів, але в сукупності є одним триваючим кримінальним правопорушенням [3, с. 12]. З цього приводу Верховний Суд вказав: «Словосполучення «систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства» описує діяння. Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм насильства (фізичного, психологічного чи економічного) втретє, у результаті чого настав хоча б один із вказаних у законі наслідків. Не важливо, чи відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмежувальному приписі чи в іншому документі факт перших двох актів насильства. Факт документування має значення для доказування систематичності, але не більше, ніж інші передбачені законом докази» [5].

Наразі важливого значення набуває проблема вивчення особи потерпілого від домашнього насильства з точки зору криміналістики. Значення даних, що отримані при вивченні цього питання, є досить важливими та інформативними.

Як зазначають О. М. Калужна, І. Л. Ільницький, з погляду механізму вчинення кримінальних правопорушень, обов'язковою чи факультативною ознакою складу яких є потерпілий, усі їх умовно можна поділити на 2 групи: 1) кримінальні правопорушення, у механізмі вчинення яких потерпілий безпосередньо задіяний, є їх активним або й пасивним учасником, але обов'язково учасником; 2) кримінальні правопорушення, у механізмі яких потерпілий сприймає, зазнає негативних наслідків без власної участі під час вчинення злочину, а опосередковано – через наслідки [6, с. 90]. При вчиненні домашнього насильства потерпілий, безумовно, бере участь у його вчиненні, а відтак і в механізмі відображення (слідоутворення). Тому при розслідуванні цих категорій кримінальних правопорушень необхідно розуміти, у які взаємодії, де, з ким і з чим потерпілий вступав у ході

механізму вчинення злочину й, відповідно, визначати напрямки локалізації й пошуку слідів цієї взаємодії. «Доказова інформація, що міститься в цих слідах, даватиме відповіді на багато запитань щодо предмета доказування у справі, щодо наявності/відсутності обставин, які пом'якшують чи обтяжують вину, обставин для звільнення від кримінальної відповідальності тощо» [6, с. 90].

Ученими-криміналістами використовуються різні підстави для класифікації потерпілих. Ознаки потерпілого можна класифікувати за статтю, віком, родинними зв'язками із суб'єктом кримінального правопорушення (подружжя, колишнє подружжя, діти, брати, сестри тощо), зловживання наркотиками чи алкоголем тощо. В. Ю. Шепітько констатує, що система ознак, які стосуються особи потерпілого, має складну структуру. Вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички та схильності, зв'язки й стосунки. Дані про потерпілого включають також відомості про його віктимність (схильність деяких людей ставати жертвами певних злочинів, унаслідок низки обставин) [7, с. 278].

Проте для криміналістичної теорії і практики суттєвими виступають не тільки особистісні якості потерпілого, але та їх поведінка до, у процесі й після вчинення кримінального правопорушення. Тому важливого значення набуває класифікація потерпілих за поведінкою до вчинення домашнього насильства (агресивна поведінка щодо інших членів сім'ї, пасивна поведінка), поведінка в процесі вчинення домашнього насильства (активний напад, активний захист, пасивний захист), а також поведінка після вчинення домашнього насильства, що може виражатись в активному захисті своїх прав (наприклад, особа звертається до правоохоронних органів чи органів місцевого самоврядування, виражає тверду позицію у процесі розслідування тощо), нестійкій поведінці (наприклад, звер-

тається до правоохоронних органів одразу після вчинення щодо неї домашнього насильства, а потім змінює свою позицію, йде на примирення з винним) або пасивній поведінці (потерпіла особа не звертається до правоохоронних органів, замовчує факт вчинення щодо неї домашнього насильства).

Для криміналістичної класифікації домашнього насильства важливого значення набуває аналіз ознак винного. Перш за все, береться до уваги його поведінка до, під час та після вчинення кримінального правопорушення. Так поведінка суб'єкта в процесі вчинення домашнього насильства не може бути пасивною, оскільки дане кримінальне правопорушення не може бути вчинено шляхом бездіяльності. Однак після вчинення кримінального правопорушення поведінка винного може бути різною: явка з повинною у правоохоронні органи, приховування кримінального правопорушення, намагання примиритися з потерпілою особою, вчинення нового кримінального правопорушення тощо. Цей аналіз дозволяє встановити ступінь суспільної небезпечності винного та визначити індивідуальний підхід при застосуванні заходів кримінально-правового впливу.

У 2020 році за вчинення домашнього насильства було повідомлено про підозру 1 678 особам. З них за віковими ознаками лідирують особи віком від 29 до 39 років (540 осіб, що становить 32 %) та від 45 до 54 років (741 особа, що нараховує 44 %). Менший відсоток складають особи віком від 18 до 28 років (усього 130 осіб, що становить 8 %) та від 55 до 59 років (114 осіб, що складає 7 %). Суб'єкти віком понад 60 років становлять найменший відсоток у цій групі (83 особи, що нараховує 5 %). У вчиненні домашнього насильства висувають обвинувачення й щодо жінок, однак відсоток цих випадків дуже низький (всього 3 % від загальної кількості осіб, що вчинили домашнє насильство). Приблизно таке ж відсоткове співвідношення за віком і статтю винних осіб, що вчинили домашнє насильство, фіксується й у 2021 році. Так у 2021 році за вчинення домашнього насильства було повідом-

лено про підозру 1 905 особам. Лише до 7 з них було застосовано тримання під вартою. Винні у вчиненні кримінального правопорушення за віком 16-17 років – 1 (0,05 %), 18-28 років – 141 особа (7 %), 29-39 років – 702 особи (37 %), 45-54 роки – 801 особа (42 %), 55-59 років – 121 особа (6 %), 60 і більше – 99 осіб (5 %). Жінки отримали повідомлення про підозру у вчиненні домашнього насильства у 68 випадках (4 %).

За освітою на час вчинення кримінального правопорушення найбільшу групу становлять особи, що мають базову середню та профільну середню освіту (у 2020 році – 1 160 осіб, у 2021 році – 1 358 осіб). Професійну (професійно-технічну) освіту мали 402 особи у 2020 році, 406 – у 2021 році. Домашніх насильників з вищою освітою всього 58 осіб у 2020 році та 84 особи у 2021 році.

Близько 26-28 % випадків домашнього насильства вчиняються особами в стані алкогольного сп'яніння. Так у 2020 році було зафіксовано 464 випадки, у а 2021 – 508. Приблизно такий же відсоток (26-27 %) становлять особи, що раніше вчиняли кримінальні правопорушення (у 2020 році 440 осіб, у 2021 – 516), з них більше як половина з незнятою чи непогашеною судимістю (у 2020 році 251 особа, у 2021 – 323 особи) [8].

Залежно від мотивів вчинення домашнього насильства, можна виділити чотири групи аналізованих кримінальних правопорушень. Першу групу об'єднують випадки вчинення домашнього насильства з мотивів самоствердження, що може проявлятися у бажанні винного підтвердити свій авторитет у сім'ї, схильність мати перевагу, бажання винного примусити потерпілу особу підкоритися, вимістити злість, що виникла в результаті конфліктів з іншими членами сім'ї, що пов'язано із неможливістю винного повноцінно реалізувати свою роль у сім'ї, бажання заподіяти потерпілій особі страждання, біль або іншу шкоду. Батьки зганяють злість, вчиняючи домашнє насильство щодо дітей через побутові проблеми, особисті невдачі, проблеми на роботі.

Другу групу складають випадки домаш-

нього насильства, що вчиняються з мотивів виховання, з бажанням дисциплінувати інших членів сім'ї, вплинути на їхню поведінку з метою припинення примх, небажаних вчинків тощо.

Третя група поєднує випадки домашнього насильства, які продиктовані бажанням звільнитися від потерпілого і від пов'язаних з цим клопотів, від необхідності піклуватися, доглядати, брати на себе відповідальність тощо. Такий мотив, що полягає в бажанні позбавитись від інших членів сім'ї, може перерости в мотив вчинення умисного вбивства.

Четверту групу складають випадки вчинення домашнього насильства з корисливими мотивами. Наприклад, домашнє насильство продиктовано бажанням придбати майно або право на майно неповнолітнього потерпілого, бажання позбутися обов'язку сплачувати аліменти, виселити потерпілого із житла тощо.

Таким чином, у більшості випадків вчинення домашнього насильства мотивується бажанням винного мати владу і контроль у сімейних відносинах.

Як слушно зауважили Н. І. Гнатюк та О. М. Василенко, «насильством в сім'ї є дія, за допомогою якої добиваються необмеженої влади над людиною, повного контролю поведінки, думок, почуттів іншої людини» [9, с. 19].

Судова практика теж приділяє увагу мотиву вчинення домашнього насильства. Так Верховний Суд визначив, що для визнання

злочину, пов'язаного з домашнім насильством, його діяння повинно мати на меті підтримання панівного становища по відношенню до потерпілої особи. Суд прийшов до висновку, що Стамбульською Конвенцією домашнє насильство розуміється як певний спосіб поведінки, якою одна особа намагається утвердити або підтримати контроль над іншою особою, що відноситься до певної вразливої групи і знаходиться у вразливій ситуації [10].

Висновки. Запропонована класифікація випадків домашнього насильства має наукове значення не тільки для подальших наукових досліджень, для удосконалення методики розслідування домашнього насильства, для формування порядку слідчих (розшукових) дій та прогнозування слідчих ситуацій.

Запропоновані класифікації основних криміноутворюючих ознак домашнього насильства складають теоретичну основу криміналістичної характеристики домашнього насильства, можуть бути покладені в основу планування розслідування у кримінальних провадженнях. Беручи до уваги криміналістичну класифікацію, що запропонована нами, можемо спрогнозувати напрямки її використання для пошуку доказової інформації та формування доказової бази учасника кримінального провадження, вибору тактики поведінки під час проведення окремих слідчих та інших процесуальних дій.

Анотація

У статті розглянуто проблемні питання криміналістичної класифікації домашнього насильства, що має важливе значення для загальної криміналістичної характеристики будь-якого кримінального правопорушення. Автором досліджено теоретичні основи такої класифікації та встановлено, що запропонована класифікація випадків домашнього насильства має наукове значення не тільки для подальших наукових досліджень, а й для удосконалення методики розслідування домашнього насильства, для формування порядку слідчих (розшукових) дій та прогнозування слідчих ситуацій.

Встановлено, що основою криміналістичної класифікації домашнього насильства є дві самостійні групи ознак – ознаки механізму кримінального правопорушення і ознаки діяльності щодо їх виявлення, розкриття та розслідування.

Окрему увагу привернуто до проблем встановлення ознаки «систематичність» при аналізі домашнього насильства, визначено основні мотиви вчинення даного кримінального правопо-

рушення. Досліджено питання криміналістичної характеристики особи потерпілого та особи винного. Запропоновано залежно від мотивів вчинення домашнього насильства виділити чотири групи аналізованих кримінальних правопорушень. Крім того, встановлено домінуючі мотиви вчинення домашнього насильства, вказано на необхідність їх детального вивчення та аналізу. Зроблено висновок, що у більшості випадків вчинення домашнього насильства мотивується бажанням винного мати владу і контроль у сімейних відносинах.

Запропоновані класифікації основних криміноутворюючих ознак домашнього насильства складають теоретичну основу криміналістичної характеристики домашнього насильства, можуть бути покладені в основу планування розслідування у кримінальних провадженнях. Беручи до уваги криміналістичну класифікацію, що запропонована нами, можемо спрогнозувати напрямки її використання для пошуку доказової інформації та формування доказової бази учасника кримінального провадження, вибору тактики поведінки під час проведення окремих слідчих та інших процесуальних дій.

Ключові слова: домашнє насильство, криміналістична характеристика, розслідування, класифікація ознак домашнього насильства.

Volobuyeva O.O. Theoretical basis of criminal classification of domestic violence

The scientific article deals with problematic issues of criminalistic classification of domestic violence, which is important for the general criminalistic characterization of any criminal offense. The theoretical foundations of such a classification is investigated by the author and it is established that the proposed classification of cases of domestic violence is of scientific importance not only for further scientific research, but also for improving the methodology of investigating domestic violence and for forming the order of investigative (search) actions and forecasting investigative situations.

It is established that the basis of the criminalistic classification of domestic violence is two independent groups of signs – the signs of the mechanism of the criminal offense and the signs of activity related to their detection, disclosure and investigation.

Particular attention is paid to the problems of establishing the «systematic» feature in the analysis of domestic violence, and the main motives for committing this criminal offense are determined. The issue of forensic characterization of the identity of the victim and the identity of the offender is investigated. It is proposed to distinguish four groups of analysed criminal offenses depending on the motives for committing domestic violence. In addition, the dominant motives for committing domestic violence are established, and the need for their detailed study and analysis is indicated. It is concluded that in most cases, the commission of domestic violence is motivated with the offender's desire to have power and control in family relations.

The proposed classifications of the main crime-forming signs of domestic violence constitute the theoretical basis of the forensic characterization of domestic violence, and can be used as a basis for planning investigations in criminal proceedings. Taking into account the criminological classification proposed by us, we can predict the directions of its use for the search for evidentiary information and the formation of the evidence base of a participant in criminal proceedings, the choice of tactics of behaviour during individual investigative and other procedural actions.

Key words: domestic violence, forensic characteristics, investigation, classification of signs of domestic violence.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. (дата звернення: 05.04.2022).

2. Пчеліна О. В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 329-332. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/79>.
3. Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства: навчальний посібник / С. Романцова, Н. Устрицька, І. Гловюк та ін.; за ред. І. Гловюк, Н. Лашук, С. Романцової. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404 с.
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravo-porushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. (дата звернення: 05.04.2022).
5. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2021 у справі № 583/3295/19. Провадження № 51 6189 км 20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443>. (дата звернення: 05.04.2022).
6. Калужна О. М., Ільницький І. Л. Криміналістичні характеристики окремих видів злочинів – складник методологічних основ тактики захисту й тактики представництва потерпілого в кримінальному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. Вип. 39. Том 2. С. 89–93.
7. Криміналістика: підручник. За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с.
8. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>. (дата звернення: 05.04.2022).
9. Гнатюк Н. І., Василенко О. М. Проблема насильства в сучасній сім'ї: теоретичні аспекти. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2014. № 1. С. 17–19.
10. Постанова Верховного Суду від 07 квітня 2020 р. Справа 647/1931/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89035028>. (дата звернення: 11.05.2022).